

СТРУКТУРНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ РЕКВІЗИТИ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Категорія система в дослідженнях міжнародних відносин розкриває сутність цього феномену як складного та масштабного явища. Поняття система визначається змістовим акцентом на впорядкованість, цілісність, наявність певних закономірностей. Класична дефініція системи Л. фон Берталанфі, зокрема, встановлювала її як «сукупність елементів, що знаходяться в певних взаєминах один з іншим і з середовищем» [1, 21]. Саме взаємодія, що відбувається в рамках системи, розглядається в системному аналізі як первопричина набуття системою автономії свого існування, своїх системних якостей, що, в першу чергу втіленні в структурі системи.

Структура характеризує внутрішній устрій системи, принципи, за якими взаємодіють її складові та відбуваються системні процеси. Структура втілює в собі організацію системи, сталу впорядкованість зв'язків, що залишаються незмінними впродовж всього існування системи. Зв'язки, в яких втілена структура, обмежують свободу елементів, створюючи рамкові умови їх існування. Елементи, взаємодіючи між собою, втрачають частину властивостей, які ним притаманні в їх вільному стані поза системою.

Конфігурація є комплексним виразом характеристик і параметрів системи. Системна структура завжди набуває форму мережі, їй притаманна ієрархічність, багаторівневність, взаємодія вертикальних та горизонтальних зв'язків.

Система міжнародних відносин, що виникає завдяки взаємодії та взаємозалежності її складових, існує як певна цілісність саме як результат цієї взаємозалежності. Цілісність системи, а відтак її автономне відокремлене існування, підтримується функціональною спрямованістю процесів, які притаманні міжнародній системі. Міжнародна система являє собою соціальну систему, що належить до складних динамічних систем, характеризується всіма ознаками таких систем, зокрема, нелінійністю процесів, чутливістю до початкових умов, органічну залежність майбутніх станів від попереднього розвитку тощо.

Система може складатися з елементів що взаємодіють не лише між собою, а й з самою системою як певною цілісністю, яка, в свою чергу, визначним чином впливає на свої складові. Таким чином, цей комплекс взаємодій призводить до відтворення системної якості, що не може бути зведена до якостей окремих компонентів системи. Тому елементи системи розглядаються як такі, що є вторинними. Вони являють собою первинні елементи міжнародної системи, які підтримують систему в її існуванні, проте створюють лише необхідні, але недостатні передумови для неї. З цієї причини, в рамках системного аналізу міжнародних відносин, елементи системи, - міжнародні актори, - мають лише кількості характеристики і позбавлені якісних. Наслідки дій міжнародних акторів в їх сукупності відтворюють нову реальність, яка переважає реальність окремого актора. Ця реальність є втіленою в структуру міжнародної системи. Співвідношення актор – структура, тому, ха-

рактизується приматом останньої. Структура детермінує існування міжнародного актора тим, що визначає рамкові умови для його дій. Таке діалектичне відчуження в рамках внутрішньо системного дуалізму структури і актора є суттєвою ознакою складних систем, до яких й належить міжнародна система.

Ключовим поняттям для системи є взаємодія і саме категорія структури, як певного порядку, устрою, організації, розкриває сутнісні аспекти міжнародної системи. Структура виникає як наслідок того, що кожний окремий елемент залежить від інших елементів завдяки взаємодії з ними. Структура характеризує перед усім внутрішній устрій міжнародної системи та є зосередженням її системних якостей і тому в своїй макроконфігурації вона залишається незмінною на протязі всього періоду свого існування [5].

Параметри міжнародної системи визначаються її структурою. Структура містить в собі визначальні якості всієї системи, а не лише її складових компонентів. Зміни, що стосуються одного елемента, породжують ланцюгові процеси результати яких відбиваються на всьому комплексі взаємодій системи, створюючи таким чином нову реальність поза горизонтом взаємодії окремого елемента системи або її підсистеми.

Соціальні системи характеризуються перед усім ієрархічними структурами. Ієрархія проявляє себе як структурна та функціональна обумовленість існування окремих елементів системи та її підсистем. Владні відносини є важливим індикатором конфігурації ієрархії. Структурні реквізити ієрархічно організованої міжнародної системи проявляють себе перед усім в функціональній та статусній стратифікації міжнародних акторів. Ступень ієрархічності системи визначається, з одного боку, концентрацією транзакційних можливостей міжнародних акторів відповідно до їх рангу, з іншого, залежністю обсягів та форм їх взаємодії від статусної симетрії акторів. Системи, що характеризуються найвищими показниками цих змінних, належать до ієрархічних систем з чітко визначеним домінуванням вертикальних зв'язків в рамках конкретної історичної конфігурації. Відносно невеликі значення цих параметрів притаманні егалітарним системам. Важливою параметричною характеристикою структури міжнародної системи є експозиція актора, що відображає обумовленість існування елемента загальносистемними чинниками та процесами. Цей параметр показує в якій мірі і з якої швидкістю трансформації, що відбуваються на рівні всієї системи, починають детермінувати поведінку окремого актора. Структура міжнародної системи детермінує принцип встановлення та впорядкування комунікації між елементами системи. Локалізація комунікацій в безпосередньому оточенні елемента дуалістично протиставляється сукупності трансцендентних по відношенню до всієї системи комунікацій. До структурних реквізитів міжнародної системи відноситься і ступень взаємопроникнення мереж взаємодій окремих підсистем та їх співвідношення зі глобальним рівнем системи в цілому. Глобальна надбудова міжнародної системи може знаходитися або в відносній залежності від підсистем, або майже повністю детермінувати їх структури та функціонування.

З точки зору топології структури, міжнародна система може змінювати внутрішню симетричність. Її підсистеми можуть в різній мірі зберігати структурну еквівалентність своїх мікроструктур по відношенню до макроструктури. Саме в цьому розумінні припустимо говорити про фрактальні розміри міжнародної системи, збільшення яких означає збільшення ступеню внутрішньої диференціації, а відтак і неминуче зменшення впорядкованості системи, тобто зменшення спільних рис конфігурації структури на всіх її рівнях.

Основним параметром, що визначає різні ступені ієрархії в міжнародній системі, є інтенсивність – щільність зв'язків між елементами, їх розподіл між різними рівнями системи. Вона досягає максимально можливої величини, коли кожен актор здатний безпосередньо взаємодіяти з усіма іншими. У рамках розосереджених мереж взаємодій більшість

акторів можуть взаємодіяти лише опосередковано. Актори відрізняються і позиціонуванням у контексті різних типів мереж, а саме ступенем обумовленості їх існування взаємодією з іншими акторами. Ті, хто займають центральну позицію, виконують роль посередника у здійсненні трансакцій між різними кластерами та стратами міжнародної системи. Відмінності у конфігураціях взаємин в системі впливають на форми прояву та динаміку колективних дій акторів. В умовах високого рівня щільності взаємодій та колективної ідентифікації, колективні дії виникають відносно швидко. У протилежній ситуації масштабні колективні дії акторів ускладнені ще у початковій їх фазі. Якщо колективна свідомість є високою, проте актори обмежені у взаєминах, колективна діяльність страждає на брак координації та тривалості.

Центральною проблемою ідеальної монополярної системи є питання про вірогідність та можливість формування в умовах існуючої асиметрії противаги домінуючому акторові. У відсутності сталих взаємин між елементами та їх колективної ідентифікації мобілізація акторів до спільних дій буде відбуватися за логікою ситуації «дилеми в'язня»: брак спільності інтересів призведе до відсутності довіри, а нечисельні зв'язки між акторами унеможливуватимуть ефективний моніторинг виконання сторонами взятих на себе зобов'язань [3, 144].

Структура міжнародної системи в конфігурації з ознаками гегемонії відзначається наявністю принаймні неявних владних взаємин між домінуючим актором і акторами нижчого рангу, в яких проявляється неодмінна для такої ситуації статусна асиметрія у відносинах.

Для системи в цілому характерним є значно вищий рівень взаємозалежності елементів системи. Хоча ця взаємозалежність і залишається вельми обмеженою, оскільки не має трансцендентного по відношенню до державних інституцій та кордонів виміру. Формування світового устрою супроводжується встановленням відносно сталих політичних зв'язків між державами вже під час узгоджень умов та принципів міжнародного порядку. Здатність держав отримувати в достатній мірі зиску від обмежених за своїми масштабами економічної спеціалізації або системи безпекових гарантій є важливим фактором стабільності такої конфігурації міжнародної системи. Найбільш важливим структурним реквізитом міжнародної системи в умовах гегемонії одного із акторів є відносна однорідність інтенсивності та щільності взаємин між всіма елементами системи незалежно від їх рангового позиціонування.

Основним проявом імперського характеру структури міжнародної системи є така її конфігурація, в якій відсутні стали взаємини між державами, що належать до периферії міжнародної системи. Іншими словами, структура майже повністю відтворюється вертикальними зв'язками панування/підкорення за відсутністю горизонтальних зв'язків між елементами, що належать до периферії.

Особливості такої архітектури проявляються в різних комбінаціях безпосереднього контролю та опосередкованих форм домінування, ступенем проникнення імперської держав в периферійну зону системи міжнародних відносин. Імперії, таким чином, відрізняються «довжиною» ланцюга посередників, що відділяє метрополію від загалу міжнародних акторів. Неформальні імперії характеризуються високою автономією посередників по відношенню до метрополії. В основі імперії, як і інших форм соціальних систем, лежить розмежування функцій, прав та обов'язків. Проте для цієї форми «суспільного контракту» характерна суттєва асиметрія подібного розподілу, кожна підсистема відносин «метрополія – домініон» являє собою окремих унікальний випадок, що відрізняється від аналогічних взаємин в рамках існуючої імперії.

Структурні характеристики ієрархічних систем призводять до прояву в них різних стратегій поведінки акторів, залежно від їх позиціонування в міжнародній системі. Ста-

більшість монополярної системи залежить від наявності або відсутності прагнення у міжнародних акторів активно протидіяти домінуючій державі. Стратегія «розділяй та володай» спрямовано діє в протилежному напрямку, запобігаючи виникненню коаліцій, що були б здатні кинути виклик метрополії та зруйнувати існуючу ієрархію. В більш загальному контексті, контроль за мережами комунікацій в системі є фактором, що в першу чергу визначає статусне положення міжнародного актора, а форми і прояви цього контролю – тип конфігурації структури міжнародної системи.

Зв'язки, що виникають між різними рівнями соціальної ієрархії характеризуються різними за динамікою та формою прояву системними процесами. Разом з тим, процеси, що відбуваються на вищих рівнях ієрархії, відзначаються, як правило, довгостроковим характером і демонструють тенденцію до циклічності. В основі цієї циклічності лежить глибинне протиріччя між кількісними характеристиками системи та її рівнем організації. В певний момент часу зростання інтенсивності контактів, взаємин, взаємодій, трансакцій, що є неминучими в умовах прискореної динаміки демографічним процесів в універсальному історичному контексті, спричиняє руйнацію уніфікованої структури, що сформувалася попередньо. Таким чином, процес самоорганізації міжнародної системи циклічно повторюється проте вже на іншому рівні, в інших формах, просторових та темпоральних характеристиках.

Процеси, що відбуваються в рамках міжнародної системи, характеризуються діалектичним поєднанням процесів функціонування та розвитку системи. Функціонування системи позначено незмінністю основних її характеристик в межах певних параметрів. Розвиток системи проявляє себе як зміни, що супроводжуються виходом системних характеристик за параметричні межі історично обумовленої конфігурації структури. Для міжнародної системи характерні в певних проявах процеси еволюційної самоорганізації, коли виникнення нових більш складних топологій структури відбувається як результат автотельного розвитку. Автотельний характер трансформації міжнародної системи означає, що основні тренди визначаються виключно внутрішньою природою системи та не залежать від квантитативних якостей, таких як географічні розміри або інтенсивність взаємодії міжнародних акторів.

Поняття «стан» системи фіксує відносну незмінність її основних параметрів та характеристик на протязі певного періоду часу, «рівновага» - здатність системи у відсутності зовнішнього впливу зберігати незмінним свій стан. У складних соціально-економічних системах рівновага проявляє себе як динамічна рівновага з більш або менш наявною періодичністю станів.

Закономірності функціонування та розвитку міжнародної системи можна умовно поділити на чотири групи: закономірності взаємодії частки та цілого, закономірності ієрархічної впорядкованості, закономірності актуальності системи, закономірності розвитку системи.

Закономірність актуальності системи включає, зокрема, «закон необхідного розмаїття», який стосовно міжнародної системи можливо викласти таким чином: ступень розмаїття політичної системи (керуючій надбудови) повинен переважати розмаїття базового рівня міжнародних відносин.

Закономірності взаємодії частки та цілого в реально функціонуючій міжнародній системі проявляють себе, як дуалізм адитивності та цілісності, тобто наскільки характеристики системи може бути зведені до характеристик її складових. Будь яка система, що розвивається знаходиться, як правило, між станом абсолютної цілісності та абсолютної адитивності. Це проявляється у присутності, з одного боку, тенденції факторіалізації, яка призводить до зростання незалежності її елементів, та тенденції систематизації, яка відображає прагнення системи зменшити свободу своїх компонентів. Таким чином, це спів-

відношення встановлює взаємозв'язок між ступенем керованості й, навіть, детермінованості та обмежень на свободу дій елементів системи.

Закономірність ієрархічності є наслідком присутності у складних соціальних системах процесів самоорганізації, яка проявляє себе через внутрішню диференціацію та впорядковану стратифікацію. Причина формування ієрархій полягає у набутті елементами системи нових якостей, що відсутні у них в ізольованому стані, та збільшенням функціональності, а, відтак і ефективності системи в цілому. Ієрархічна структура виникає в наслідок декомпозиції системи у просторі. Ієрархії в міжнародних відносинах притаманна багаторівнева стратифікація. Вона проявляється в обумовленості напрямків комунікацій, а також у різних появах підпорядкованості та контролю. Структури, в яких кожний елемент нижчого рівня підпорядкований лише одному елементу вищого рівня, створюючи, таким чином, деревовидну структуру, називаються «сильними» ієрархіями. Структури, в яких елемент нижчого рівня може бути підпорядкований двом або більше елементам вищого – «слабкими» ієрархіями.

Надзвичайно важливою для розвитку системи є закономірність, що отримала назву «закон еквіфінальності». Вона характеризує здатність системи досягати в певний момент часу таких станів, що залежатимуть не стільки від зовнішніх початкових умов, а визначатимуться виключно параметрами самої системи. Ця здатність встановлює часові, просторові та субстанціональні обмеження для системи, її горизонт можливого.

Процеси функціонування міжнародної системи відображають здатність міжнародної системи повертатися до стану рівноваги, що характеризується незмінністю основних якісних параметрів системи. Особливість міжнародної системи полягає в тому, що її функціонування, як і в будь якій іншій невірноваженій системі, проявляє себе як феномен «розвитку, що сам себе підтримує» (sustainable development). Стабільність системи залежить від ефективності і адекватності існуючих в неї регуляторних механізмів. Які, в свою чергу, є функцією внутрішньої організації системи.

В контексті універсальних історичних тенденцій розвиток міжнародної системи може бути представлений еволюційною концепцією, що була запропонована американським дослідником Дж. Модельським [2]. Суть цього процесу полягає в організаційному вдосконаленні політичної надбудови системи міжнародних відносин завдяки евристичним процедурам за алгоритмом Левонтина-Кемпбелла (див. таблицю 1).

Відповідно до цієї класифікації, еволюційних змін зазнає організація міжнародної системи на глобальному рівні і сутність цієї еволюції відтворює логіку процесу пізнання. Кожний історичний період являє собою цикл евристичного алгоритму g-c-t-r – генерація-кооперація-тест-регенерація – і, у свою чергу, складається з чотирьох довгих циклів, які підкоряються дії того ж самого алгоритму та створюють, таким чином, самоподібний процес виробки й випробування інституційної надбудови для регуляції міжнародних відносин.

Перший період був підготовчим, на протязі якого були закладені основи і принципи формування глобального порядку. Після імперської за своєю формою світової держави монголів на протязі наступного періоду сформувалося ядро глобальної політичної організації та була випробувана альтернативна організація, - глобальне лідерство, - в якому роль Великої Британії була компромісом між світовим лідером і глобальною імперією. В ХХ столітті США перейняли цю модель, проте це сталося в умовах, коли вже розпочався перехід до нової форми глобальної організації в міжнародній системі. Сучасний етап розвитку міжнародної системи є ключовим з точки зору вибору адекватних інституційних форм її устрою, остаточне закріплення яких очікується на протязі найближчих ста років, перед тим як розпочнеться завершальний цикл самоорганізації системи [4, 219].

Таблиця 1

Процедури алгоритму	Фази глобального процесу політичної еволюції	Характеристики глобальних інституцій	Головні актори
1 (g)	Підготовка	Світова імперія	
		930	
		1190	Монгольська федерація
2 (c)	Формування ядра	Глобальне лідерство	
g	Інформація	1420 – географічні відкриття	Португалія, Іспанія
c	Інтеграція	1540 – Кальвіністський інтернаціонал	Голландія, Іспанія
t	Політична формація	1640 – Європейський баланс	Велика Британія, Франція
r	Економічні інновації	1740 – Промислова революція	Велика Британія, Франція
3 (t)	Вибір	Глобальна організація	
g	Інформація	1850 – Інформаційна революція	США, Велика Британія, Німеччина
c	Інтеграція	1975 – демократичний перехід	США, Китай, ЄС, ООН
t	Політична формація	2080 – глобальна організація	
r	Економічна організація	2175 –	
4 (r)	Підсилення	Стабільність	

Фундаментальним механізмом розвитку, який визначає сам факт існування міжнародної системи, є демографічні процеси в їх найбільш загальному цивілізаційному аспекті. Динаміка цих процесів, може бути інтерпретована як така, що ізоморфна логістичній функції виду $f(t)=1+\exp[-g/n(t-t_0)]$, котра після повільного зростання у початковій фазі та прискореного зростання у другій, з часом уповільнюється і стабілізується на певному рівні. Виходячи з такого розуміння загальної моделі розвитку міжнародної системи допустимим є припущення, що верхньою межею її існування є момент часу, коли чисельність людства стабілізується та завершиться великий історичний період демографічного зростання, відомий нам з самого початку історії людської цивілізації. За існуючими прогнозами, це може відбутися вже на протязі найближчих 100 років. Саме тоді міжнародна система припинить своє існування та на її місці виникне нова соціальна система, в рамках якої і продовжиться решта історії людства.

1. Берталанфи Л. фон . История и статус общей теории систем / Л.фон Берталанфи // Системные исследования: Ежегодник, 1972. – М., 1973. – С. 20-37.
2. Devezas, Tessaleno, George Modelski. Power Law Behavior and World System Evolution: A Millennial Learning Process // Technological Forecasting and Social Change. – 2003. – no.70. – P.819-859

3. Donnelly, Jack. Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Security // *European Journal of International Relations*. – 2006. – 12 (2) – P.139-70
4. Rennstich, Joachim Karl. Chaos or ReOrder? The Future of Hegemony in a World-System in Upheaval // *Journal of World System Research*. – 2005. – no. 2. – P.209-238
5. Waltz, Kenneth. Structural Realism after the Cold War // *International Security*. – 2000. – no.25. P.5-41.